

„Gyomlálj ... és ültess”

Új monográfia III. Ince pápáról*

John C. Moore: *Pope Innocent III (1160/61–1216). To Root Up and to Plant.* Brill, Leiden–Boston, 2003. XX + 316 old. (*The Medieval Mediterranean*, vol. 47.)

Lotario Conti – III. Ince pápa – a 12–13. század fordulójának meghatározó alakja volt; nem csak méltósága, de személyisége is vezető szerepre jelölte. A korabeli Európa fő politikaformálójaként VII. Gergely pápa (1073–1085) méltó örökösének bizonyult az egyház földi hatalmának kiterjesztésében. Igaz, szüksége is volt a minél erősebb világi befolyásra, hiszen amikor Jeruzsálem esztének tizenegyedik esztendejében megörökölte III. Celesztin pápa (1191–1198) trónját, a kereszties hevület alábbhagyott. Nagy lendülettel buzdította Európa keresztényeit a Szentföld visszavételére – mindhiába. E nagyralátó főpap nem volt igazán sikeres, sőt több súlyos kudarcot szenvedett el: a IV. kereszties hadjárat végzetes kiskiklása miatt két keresztény várost – Zárát és Konstantinápolyt – foglaltak el azok, akiknek amúgy Jeruzsálemet kellett volna; nem sikerült továbbá egyetlen magyar királyt sem rávennie kereszties háború vezetésére; nem tudta a bolgár fejedelmet Rómához téríteni; csalódnia kellett a német trónviszály során támogatott jelöltjében. A világi uralkodóként is viselkedő egyházfő érthető módon kedvelt és vitatott alakja az újabb nyugati kutatásnak. Ennek szemléltetésére elég itt két közelmúltban keletkezett könyv címét felidézni: Jane Sayers: *Innocent III. Leader of Europe 1198–1216* (London–New York, 1994.), James M. Powell: *Innocent III. Vi-*

car of Christ or Lord of the World? (Washington, 1994.).

A *Medieval Mediterranean* kötet sorozat 47. tételeként megjelent új III. Ince-életrajz szerzője John C. Moore, a hofstrai egyetem nyugalmazott professzora. Az amerikai történész mind a forráskiadás, mind pedig az oknyomozó történetírás területén jelentős eredményeket ért el. Előbbire példa, hogy egy évkör erejéig közreműködött az Othmar Hageneder nevével fémjelzett, több évtizede tartó munkában, amely III. Ince pápa regisztrumkönyvekbe jegyzett okleveleinek kritikai kiadását végzi. (*Die Register Innocenz' III. 6. Band. 6. Pontifikatsjahr, 1203/1204.* Bearbeitet von Othmar Hageneder, John C. Moore und Andrea Sommerlechner. Wien, 1995.) Ezzel kapcsolatban érdemes megjegyezni, hogy az 1964 óta folyamatosan megjelenő sorozat jelenleg a 9. kötetnél, az 1206–1207-es pontifikátusi esztendőnél tart, s III. Ince pályafutásának legnagyobb kútfőcsoportját közli újra a mai elvárások alapján; felváltva az amúgy mulhatatlan érdemű Jean Paul Migne 19. század közepi *Patrologia Latina*-beli szövegváltozatát. E forrástani körülmény nagyban befolyásolta a monográfia anyagkezelését. Moore professzor előmunkálatai között egy általa szerkesztett tanulmánykötet is említendő, amely olyan témákat járt körül, mint a hatalom és főpásztori elhivatottság kapcsolata, illetve VI. Henrik német-római császár (1190–1197) és III. Ince politikája közötti párhuzamokat. (*Pope Innocent III and his World.* Edited by John C. Moore. Aldershot, 1999.) Ezek láttán nem meglepő, hogy a pápa személyiségének avatott ismerője miért Jeremiás jövendöléseiből választott idézetet könyve alcíméül: „*ma nemzetek és országok fölé állítalak, hogy gyomlálj és rombolj, pusztíts és szétszórj, építs és ül-*

* Ez a könyvismertetés a MÖB bécsi Collegium Hungaricum ösztöndíjának támogatásával jött létre.

tess.” (Jer 1. 10.) Mivel ez a kitétel az egyházfő levelezésében, diplomáciai érvelésében nyomatékos helyet kapott, nem nehéz mindebből saját elhivatottság-tudatának mértékére következtetni.

A könyv tíz fejezetre tagoltan tárgyalja a segni-i nemes családból való Lotario Conti életét. Előszavában Moore sorra vette a korábbi III. Ince-monográfiák anyagkezelését, belső tagolását, s megállapította, hogy azok vagy időrendi, vagy tematikus elrendezésben készültek. Minthogy a pápa közel két évtizedes egyházfői tevékenysége alatt igen élénk és szerteágazó diplomáciai kapcsolatokat ápolt Európa koronás főivel és befolyásos előkelőivel, s egyszerre több fontos ügyre összpontosított, mindkét eljárás mód komoly buktatók veszélyét hordozta: az időrendi tárgyalás mód töredezettsége nem engedi a nagyobb összefüggéseket érvényesülni, a tematikus viszont minduntalan terjedelemlenő ismétlésre kényszerít. (Ez utóbbira példa egyébiránt a – szerző által nem ismert – mindmáig egyetlen magyar könyv, Vargha Dezső: *III. Ince és kora*. Budapest, 1893.) John Moore végül e két elvegyítékét alkalmazta. Elmondása szerint azért tért vissza az időrendet követő előadáshoz, hogy ezzel is érzékeltesse a katolikus egyházfő szerteágazó figyelmét (XII–XIV.). Ugyanakkor nem mellőzte a tematikus megfontolásokat sem, ilyenformán az egyes belső korszakoknak szentelt fejezeteket az adott évek legfontosabbnak vélt eseményei fémjelzik.

Jó felütéssel indul az első, bevezető jellegű alegység, amely a családi hátteret, Lotario párizsi és bolognai tanulmányait tárgyalja, hiszen azt a szembeötlő körülményt hangsúlyozza, hogy az 1198. január 8-án megválasztott egyházfő nem volt pappá szentelve. Igaz, rendhagyó volt az is, kiváltképp III. Celesztin aggastyán korát tekintve, hogy valaki ilyen fiatalon, alig 37 esztendősen lépjen Szent Péter örökébe. Mellette szólt viszont, hogy III. Kelemen pápa (1187–1191) 1190 körül az akkor mintegy 29 esztendősen Lotariót kardinálisnak ne-

vezte ki, aki e méltóság viselése közben három jelentős teológiai művet is írt. Annyi bizonyos mindebből, hogy 1198-ban egy tetterős, fiatal egyházfő lépett trónra, kiemelkedő római jogi és kánonjogi műveltséggel, s – nem mellékesen szólva – kellőképpen befolyásos családi–politikai háttérrel. A pontifikátus tényleges kezdeteit a második fejezet adja elő. Ennek elején újabb árnyalat színesíti III. Ince pápai hitvallását: Moore rámutat arra, hogy jóllehet a „Krisztus helytartója” cím már egy évszázadnyi idő óta használatos volt az egyházfők önmegnevezésében, de Ince állandósította azt. Programja szerint egyházát pásztorként terelte a megváltás felé, ugyanakkor az egyház teljes szabadságának tiszteletben tartását várta el a világi hatalmaktól. A keresztény világra leselkedő legnagyobb veszélyt az iszlám terjeszkedésében jelölte ki; Jeruzsálem sorsát tekintve érthető módon. Felismerve azt, hogy a Szentföld visszavételéhez a világi monarchiák ereje szükséges, igyekezett elsimítani minden gyengítő megosztottságot, amelyre a szerző II. Fülöp Ágost francia király (1180–1223) és Imre magyar király (1196–1204) körülményeit említi példaként. Ezért várt jó fél évet a pápa, mígnem 1198. augusztus 15-én körlevelet intézett a keresztény világhoz, a Szentföld megsegítésére buzdítva. Hogy ebbéli törekvésében mennyire támaszkodhatott Európa uralkodóira, egyáltalán milyen főbb erővonalak szabdalják a nemzetközi kapcsolatrendszeret, arra a harmadik fejezetbe foglalt, „*The Great Princes*” című politikai körkép hivatott választ adni (50–76.). Szerencsésebb lett volna ezt a szintén bevezető jellegű fejezetet évjelölés nélkül hagyni, hogy jobban érvényesüljön eltagadhatatlan tematikus természete. Moore mindenesetre az egyetemes áttekintés időhatárait 1198–1200 között jelölte ki, ám kénytelen volt az események logikája miatt ki-kilépni közülük, avagy az elvarratlan szálakat későbbi fejezetekben szőni tovább, amint azt a VI. Henrik császár elhunytát követő német trónviszály előadása is mutatja. A jelentőségéhez képest tömör fejezet

alapgondolatát viszont megfelelő hangsúllyal emelte ki. Eszerint a pápa fő gondja az volt, hogy nem tudta rábírní a világi uralkodókat a keresztes hadjárat megindítására; nem csupán katonát és pénzt, de személyes példamutatást is várt tőlük (50–51.). Hanem III. Ince főpásztori tekintélye dacára a politikai viszonyok kiszolgáltatottja maradt: a Welf–Anjou-angol és a Hohenstauf–francia tömb ellentéte, a hispániai keresztény államok torzsalkodása jól szemlélteti Nyugat-Európa állapotát; a szerző ennél elnagyoltabb vázlatot ad Közép-és Délkelet-Európáról. *Curia and City* (1200–1203) – a fenti széleskörű politikai elemzést hirtelen váltással egy esettanulmány követi. Előbb betekintést nyújt a lendületes kúriai munka mindennapjaiba, majd Gerard walesi főesperes elhúzódo, eredménytelenül záruló ügyével példázza, hogy a pápa Wales kedvéért nem akart Canterburyvel új, Angliával pedig még mélyebb szembenállásba kerülni. A történetirő előadását gyakran tarkítják III. Ince bőven idézett levelei. Régi, de helyénvaló eljárás kútfőket beszéltetni; itt pedig különösen indokolt, hiszen így a monográfia főszereplőjének gondolatai kerülnek életszerű közelségbe. Helytelen viszont, hogy Moore mellőzte a balkáni eretnekség ellen tett intézkedések tárgyalását, holott éppen a fejezetcímbe felvett időszakban Ince pápa és Imre király fontos eredményt ért el együtt, amikor a bosnyák bánt eltántorította a bogumil tanok pártolásától. Ami itt feltűnő, az általánosságban is elmondható: a könyvben Közép- és Délkelet-Európa tényleges súlyánál szerényebb szerepet kapott. Ez a bibliográfiai alapoktól kezdve kísértő hiányosság kiütözközik a IV. keresztes hadjárat (1203–1204) fejleményeiről írtak során, amikor a szerb Vukan Dalmácia és Diokleia hercegeként, Imre király szövetségeseként említetik (123.). Valójában az öccsével viszálykodó Vukan csak a magyar uralkodó fegyveres támogatásával lehetett nagyszupán, de ennek ára a Magyar Királyságnak történet alávetettség lett; Dalmácia amúgy 1102 óta szerepel az Árpád-házi királyok címében,

a felette gyakorolt uralmat még akkor sem köthetnék Vukanhoz, ha az Imre ellen pártot ütő András nem éppen Dalmáciában vetette volna meg lábát! Ettől eltekintve az ötödik fejezet kimerítően tárgyalja Monferrati Bonifác és Sváb Fülöp német király (1198–1208) kapcsolatát, a bizánci–velencei ellentétek eredőjét, Alexios bizánci herceg szerepét. A Zára elfoglalásához vezető tévút feltárásakor kellően érzékelteti a helyzet fonákságát, miszerint a velencei zsarolásnak engedő sereg a keresztes fogadalmat tett magyar király városát vette be. A Konstantinápoly ostromáig fajuló eseményeket a szerző jórészt Donald Queller és Thomas Madden könyve segítségével mutatja be (*The Fourth Crusade*. Philadelphia, 1997.).

John Moore a kötet tagolásával világosan láttatta, hogy 1204 oly éles választóvonalat húzott a keresztény világ történelmében belül, amit III. Ince kapcsán is meg kellett jelenítenie. Az újabb öt fejezet pápai méltóságviselésének időben nagyobbik felét fogja át. Előbb a zsidók és az eretnekek kérdése került előtérbe. Az egyházfő az eretnekséget veszélyesebbnek tartotta a zsidók jelenlétének: érvelése szerint míg ez utóbbiak legalább Istent elismerték Teremtőnek, előbbiek a test teremtését a Sátán művének tulajdonították. (A szekták sorra vételekor ismét hiányzik a bogumil eretnekség.) Ugyanakkor 1205-ben keserű szavakkal rőta meg a kasztíliai uralkodót a zsidók iránti túlzó kedvezése miatt: „a zsinagóga felvirágzik, az egyház hanyatlk, a rabszolganó előbbre való, mint a szabad” (155.). E vonulat szerves folytatásaként a hetedik fejezet egyenesen az egyház védelmét állítja homloktérbe, 1207 és 1212 közötti eseményeket követve. Ince egyházfői pályafutásában talán ez a korszak hozta a legtöbb csalódást, kudarcot. Elég, ha az 1212-re kiközösítés alatt állók sorát tekintjük: ott találjuk a minapi szövetséges IV. Ottó német uralkodót (1198–1218), az angol, a portugál és az örmény királyt, valamint Raymond toulouse-i gróft. Innen már csak felfelé vezet út, a megújulás útja (1212–1214). A nyolcadik egység

immár a Szentszék számára örvendetes fejlemények krónikája: közös navarrai–aragóniai–kasztíliai diadal a muszlimok felett; II. Frigyes német király, majd császár (1212–1250) fellépte, béke János angol királlyal (1199–1216), amit a „Földnélküli” uralkodó hűbéresküje koronázott meg 1214-ben. E kedvező körülmények között a katolikus egyházfő feléleshthette régi tervét, s megkezdte egy nagyszabású egyetemes tanácskozás szervezését. 1215 őszén ülésezett a IV. lateráni zsinat; lefolyásának menetét, fő tanulságait a kilencedik fejezetbe sűrítve olvashatjuk. A tanácskozáson született 70 cikkelyes zsinati határozat hosszú ideig részletesen szabályozta a latin rítusú kereszténység életét: rendelkezett a katolikus hitről, az eretnekségről, az új szerzetesrendek alapításának tilalmáról, a világi igazságszolgáltatásról, az egyháziak adómentességéről, a kiközösítésről; előírta, hogy a zsidók nem tölthetnek be közhivatalokat. Természetszerűleg nem lehetett a szerző feladata, hogy teljességre törekvő elemzést készítsen, ehelyett tárgykörök alapján csoportosította a reformokat. Az utolsó fejezet a pápa végidejének bemutatását ígéri címében, ám ennél többet nyújt: összegző és elemző értékelést a nagy egyházfő elveiről és tetteiről. Az ismétlődő áttekintés során újra nyomatékot kap, hogy Lotario akkor kezdte kúriai pályafutását, amikor VIII. Gergely (1187) szembesült Jeruzsálem elvesztésével; a magyarázat, miszerint Isten haragja nyilvánult meg a keresztény uralkodók bűnei miatt, az ő életre szóló meggyőződésévé is vált. „Isten szolgáinak szolgája” vagy a Jeremiás-szöveghelyet a „Krisztus helytartója” gondolatba oltva a világ ura? III. Ince monográfusa sem kerülhette meg az állásfoglalást: bár sokszor tűnik úgy, mintha történelmi ügyvédként

védekezne az – elsősorban a német historiográfia felől érkezett – elmarasztaló bírálatok ellen, azt maga is kénytelen volt elismerni, hogy az uralkodói magatartás erősebben érvényesült, mint a szolgálat átértékelése (267.). Mindazonáltal a „gyomlálj [...] és ültess” kettősség ütköztetésekor az utóbbi felé billent a mérleg nyelve.

John Moore nehéz feladatra vállalkozott, amikor elkészítette a maga III. Ince életrajzát. Ezt a gondosan lábjegyzetelt, egyszerre adatgazdag és olvasmányos monográfiát csak több évtized tapasztalatával felvértezve lehetett ilyen magas színvonalon megalkotni, ugyanakkor nem hallgatható el néhány komoly bibliográfiai hiányosság. A magyar olvasó önkéntelenül is Hóman Bálint német nyelvű középkortörténetét keresi a feldolgozások között – és nem találja, holott azt az angolszász történetírásban szokták ismerni. A délkelet-európai tárgyú részeket jobban is ki lehetett volna dolgozni Dimitri Obolensky, George Ostrogorsky, Louis Bréhier mellőzött eredményei alapján. Hiányzik még Paul Stephenson könyve (*Byzantium's Balkan Frontier. A Political Study of the Northern Balkans, 900–1204*. Cambridge, 2000.) S hogy nyugatra is tekintsünk: a német trónviszály új alapvető összegzését úgyszintén hiába keressük a hivatkozott tételek sorában (Krieb, Steffen: *Vermitteln und Versöhnen. Konfliktregulierung im deutschen Thronstreit 1198–1208*. Köln–Wien, 2000.) Moore professzor műve ilyenformán nem a teljesség igényével készült, viszont III. Ince tetteinek és korának tanulmányozásához megkerülhetetlen szakirodalom.

SZABADOS GYÖRGY